

SŁAWOMIR GODEK
(Warszawa)

*Polityka czy prawo, czyli o okolicznościach zniesienia
III Statutu litewskiego w Cesarstwie Rosyjskim*

Policy or a law: the circumstances of repealing
the 3rd Lithuanian Statute in the Russian Empire

Gesetz oder Politik? Zu den Umständen der Aufhebung
des 3. Litauischen Statuts im Russischen Imperium

1. Stan wiedzy. 2. Reakcja na zniesienie Statutu litewskiego. 3. Racje przeciwników Statutu.

1

Trzeci Statut litewski – kodyfikacja pochodząca z 1588 r. – obowiązywał na rozległych terytoriach objętych trzema zaborami rosyjskimi jeszcze długo po upadku Rzeczypospolitej. Na Białorusi uchylony został w 1831 r., natomiast na pozostałych ziemiach wydartych Rzeczypospolitej dopiero w dziewięć lat później. Nauka jak dotąd bardzo słabo rozpoznała specyfikę ostatnich dziesięcioleci funkcjonowania tej kodyfikacji w zupełnie odmienionych warunkach politycznych i w zmienionym środowisku prawnym określanym w coraz większym stopniu przez mnożące się w szybkim tempie nowe regulacje rosyjskie. Podobnie bardzo mało znane są bezpośrednie przyczyny oraz okoliczności, w których doszło do uchylecia Statutu¹, choć już w 1935 r. Janusz Iwaszkiewicz i Henryk Mościcki postulowali podjęcie tego zagadnienia, które postrzegali – obok problemu zniesienia Uniwersytetu Wileńskiego, spraw unickich, ograniczeń praw szlachty – jako ważne dla poznania procesów rusyfikacji Litwy za Mikołaja I inspirowanych w poważnym stopniu przez gubernatora mohylewskiego Michaiła Mikołajewicza Murawjewa².

¹ S. Godek, *III Statut litewski w dobie porozbiorowej*, Warszawa 2012.

² J. Iwaszkiewicz, H. Mościcki, *Przegląd badań nad dziejami Litwy po rozbiorach (do r. 1905)*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, t. 1: *Referaty*, przygotował do druku F. Pohorecki, Lwów 1935, s. 50.

W tym samym kontekście problem uchylenia Statutu pojawił się w wywodach Stanisławy Stefanii Dąbrowskiej. Badaczka zwróciła uwagę na treść memoriału wojennego gubernatora wileńskiego Fiodora Jakowlewicza Mirkowicza z 1840 r. przeznaczonego dla Mikołaja I, a poświęconego aktualnym stosunkom panującym na Litwie. Gubernator oceniał, że ostatnie dziesięć lat rządów za pomocą silnych środków w sposób zdecydowany ugruntowały narodowość rosyjską na Litwie. Rezultat ten osiągnięto za pomocą takich działań jak kasata katolickich klasztorów, uprzywilejowanie religii prawosławnej w małżeństwach mieszanych, wprowadzenie języka rosyjskiego do szkół i sądownictwa, przyłączenie unii do Cerkwi oraz usunięcie Statutu litewskiego³.

Nieco później zniesienie Statutu w tym samym aspekcie przedstawiał Antoni Miller, który czyniąc uwagi na temat unifikacyjnych celów działalności Mikołaja Wasiljewicza Repnina po III rozbiorze, podnosił, że ich osiągnięcie uzależnione było w znacznej mierze od skutecznego podważenia fundamentów, na których opierało się życie ziem litewskich. Te fundowane były na religii rzymskokatolickiej, kulturze łacińskiej, samorządzie miast, „dzielnicowych ususach prawnych” oraz pewnym rygorze gospodarczo-administracyjnym opartym na Statucie litewskim⁴.

Problem okoliczności uchylenia Statutu był więc z pewnością postrzegany w dawniejszej literaturze naukowej jako osobne zagadnienie warte trudu badacza. Wydaje się, że widziano go jednak przede wszystkim jako ważny element w rozwiniętym przez rząd rosyjski arsenał środków służących rusyfikacji ziem zagrabionych Rzeczypospolitej. Działania w tym kierunku Petersburg zintensyfikował po zdławieniu powstania listopadowego. Jeszcze w czasie jego trwania Statut litewski został zniesiony w guberniach białoruskich ukazem z 1 stycznia 1831 r. Pierwszy odruch każe zaliczyć tę okoliczność na poczet represji zastosowanych w odpowiedzi na wybuch powstania. Anonimowy autor artykułu *Żałobna rocznica Statutu litewskiego* opublikowanego na łamach „Kuriera Wileńskiego” w roku 1940 przestrzegał przed taką – zbyt pochopną jego zdaniem – oceną. Pisał on: „Wbrew temu, co można o tym ukazie sądzić – wydany on został niewątpliwie bez jakiegokolwiek wpływu powstania listopadowego, które wówczas było jeszcze w początkach, i skutkami swoimi na losach tej sprawy nie mogło w żadnym razie zaważyć. Zniesienie Statutu na witebszczyźnie i mohylewsczyźnie było natomiast wynikiem dośrodkowych prądów politycznych, których wyrazicielami stali się przedstawiciele ówczesnej administracji lokalnej, a mianowicie: gubernator mohylewski Murawjew,

³ S.S. Dąbrowska, *Sekularyzacja dóbr duchownych na Litwie za rządów Mikołaja I*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, s. 60. Zob. też *Iz zapisok F. J. Mirkowicza*, Russkij Archiw 1890, kn. 3, s. 427.

⁴ A. Miller, *Pierwsza porozbiorowa konspiracja litewska. Spisek ks. Ciecierskiego przeora dominikanów wileńskich (1796–1797). Studium historyczne*, Kraków 1936, s. 14.

przyszły krwawy pogromca powstania styczniowego w Wilnie i gen. gubernator guberni białoruskich książę Chowanskij. Wszelkie odrębności prawne życia podwładnych im obszarów, ich zdaniem, przeszkadzały energicznemu i swobodnemu działaniu władz miejscowych, poza tym zaś były żywymi pomnikami dawnej niezawisłości politycznej i przypominały, że do dawnej przeszłości wrócić można⁵. Na temat zrealizowanego w 1840 r. drugiego aktu uchylania mocy obowiązującej Statutu ten sam autor pisał: „do ostatecznego jej podkopania i zniszczenia na tych ziemiach przyczyniły się najbardziej opinie wpływowego w kołach petersburskich dyrektora departamentu wyznań obcych Filipa Wigieła oraz generał-gubernatorów kijowskich Żeltuchina i zwłaszcza Bibikowa. Rzec można, że Bibikow był głównym sprawcą pogrzebania sprawy Statutu litewskiego i wszelkich norm prawnych odmiennych, charakteryzujących życie w guberniach tzw. »kraju zabranego«. Wbrew zdaniu zwolenników i obrońców tych odrębności statutowych w Komitecie »Zachodnim«, jak Błudow, Czernyszew, Kisielew, Panin, Wasilczykow – Bibikow był zdania, że wszelkie stosowane przez rząd środki, mające na celu zlanie kraju zachodniego z rdzenną Rosją, nie będą uwieńczone powodzeniem dotąd, dopóki działanie dawnych praw polskich, przypominające tamtejszym Polakom istnienie dawnej Rzeczypospolitej i pociągające ich do marzeń o niezależności, nie będzie zupełnie zniesione”⁶.

Przedstawione zagadnienie na pewno zasługuje na uwagę i wymaga badań. Tylko one, a w szczególności wnikliwe spojrzenie z perspektywy petersburskich oraz generał-gubernatorskich gabinetów, mogą rozwiać wątpliwości, o których wspominał niedawno Henryk Wisner, gdy pisał: „Wydaje się wątpliwe, choć jest powszechnie przyjmowane, aby zastąpienie w roku 1840 Statutu przez prawo rosyjskie było jedną z form represji popowstaniowych. To przede wszystkim konsekwencja unifikacji cesarstwa”⁷.

2

Jakiegokolwiek przyczyny przesądziły w rzeczywistości o decyzji uchylenia Statutu, to jednak akt ten został odebrany przez współczesnych za dotkliwy cios i odczytany jako forma represji⁸. Mamy tego wyraźne dowody. I tak wśród przejawów podjętych przez rząd działań zmierzających do „tępienia żywiołu

⁵ Gr., *Żałobna rocznica Statutu Litewskiego*, „Kurier Wileński” nr 34 z 11 lutego 1940 r.

⁶ *Ibidem*.

⁷ H. Wisner, *Dwugłós polsko-litewski*, „Kwartalnik Historyczny” 2010, rocz. CXVII, z. 2, s. 146 i n.

⁸ S. Morawski, *Z wiejskiej samotni. Listy do Heleny i Franciszka Malewskich*, oprac. Z. Sudolski, Warszawa 1981, s. 8.

polskiego i gaszenia świec” Edward Pawłowicz wymieniał konfiskaty, zniesienie unii, zamykanie klasztorów, szkół oraz Uniwersytetu w Wilnie, wprowadzanie języka rosyjskiego do szkolnictwa, akcję degradowania drobnej szlachty oraz właśnie usunięcie Statutu⁹. Podobnie Eustachy Iwanowski, pisząc z goryczą o bezwzględny – jak to ujmował – rąbaniu i tępieniu polskich instytucji narodowych za czasów Mikołaja I, wspominał: „Zniesienie praw obowiązujących cywilnych Statutu litewskiego nastąpiło r. 1840, dnia 10 września. Ukaz ten był wielką klęską, gdy data ukazu została w pamięci. Całą procedurę sądową zniesiono natychmiast; skasowano adwokatów, wnoszenie spraw publiczne; wszystkie stosunki rodzinne zostały dotknięte nowymi, nieznanymi prawami, obcymi obyczajom, tradycjom naszym. Jaką jest klęską zmiana praw, odjęcie ich gwałtowne, a naznaczenie obcych, może wiedzieć naród nieszczęśliwy, który przeszedł przez tę reformę. Ciągłe się chlubił zaprowadzoną zmianą Bibikow; szczycił się, że się najwięcej do tej reformy przyłożył, ją wprowadził, nazywał się dobroczyńcą kraju, że go do jedności rosyjskiej wprowadził. Zniszczenie polskiego szlachectwa i zniesienie praw polskich były jego najmilszym dziełem”¹⁰.

Wydaje się, że słowa Iwanowskiego świadczą o tym, że zniesienie Statutu wywołało wrażenie zagubienia. Utrzymywało się ono chyba dość długo, skoro jeszcze w 1842 r. Stanisław Chomiński pisał w liście do Jana (lub Justyna) Jankowskiego, że „Odmiana porządku prawnego zbiła nas z drogi procesowej tak dalece, że się trudno zorientować i wiedzieć, co począć trzeba”¹¹.

Uchylenie Statutu na Białorusi i wprowadzenie tam prawa rosyjskiego nie przesądzało zapewne o losie litewskiej kodyfikacji na pozostałych terytoriach, gdzie po 1831 r. zachował on swą moc. Z drugiej strony nie można abstrahować od faktu, że w latach 1830–1837 prowadzono z dużym zaangażowaniem i zakończono sukcesem prace nad przeznaczoną dla byłych prowincji polskich nową kodyfikacją – Zwodem zachodnim. Obszerny projekt w poważnym stopniu bazował na prawie statutowym¹². Niestety, nie został on wbrew planom

⁹ E. Pawłowicz, *Wspomnienia. Nowogródek. Więzienie – wygnanie*, Lwów 1887, s. 5 i n., 20.

¹⁰ E. Heleniusz [E. Iwanowski], *Wspomnienia lat minionych*, t. 2, Kraków 1876, s. 452, 457. Zob. też Gr., *op. cit.*, s. 8. Uczyniono tam wzmiankę, że ukaz z 25 czerwca 1840 r. o uchyleniu Statutu opublikowano w Petersburgu prawie trzy miesiące później – 21 września 1840 r., a „Kurier Wileński” ogłosił ten akt 27 września tegoż roku w nr 78. Z PSZ wynika, że ukaz został opublikowany 21 sierpnia. P. Kukolnik, *Istoriczeskije zamietki o Litwie*, Wilna 1864, s. 84, wzmiankował, że Statut zachował moc do 2 września 1840 r.

¹¹ Rkps LMAVB RS, f. 20–5421, k. 1 (kopia).

¹² A.E. Nolde, *Oczerki po istorii kodyfikacji miestnych graždanskich zakonow pri grafie Speranskom*, I, *Popytka kodyfikacji litowsko-polskiego prawa*, S.-Petersburg 1906; S. Godek, *op. cit.*, s. 180 i n., 252 i n. Projekt wydali M.J. Pergament i A. E. Nolde. Zob. *Swod miestnych zakonow Zapadnych gubernii. Projekt*, S.-Peterburg 1910.

Michała Michajłowicza Sperańskiego wprowadzony w życie. Istotną przyczyną był opór sfer rządowych, narastający zwłaszcza po doświadczeniach związanych z powstaniem listopadowym¹³. Do ofensywy przeciwko reliktom prawa dawnej Rzeczypospolitej przystąpili wpływowi przedstawiciele władz lokalnych wyższego szczebla¹⁴.

3

Jednym z prekursorów nowej polityki w stosunku do byłych prowincji polskich był Michał Mikołajewicz Murawjew, pełniący od jesieni 1828 r. urząd gubernatora mohylewskiego¹⁵. Już w grudniu 1830 r. gubernator skierował do stolicy obszerny dokument, w którym zwracał uwagę na konieczność umocnienia na Białorusi prawosławia oraz przedstawiał propozycje konkretnych zmian w sferze zarządu powierzoną sobie prowincją. W ramach tej ostatniej kwestii poruszył problem obowiązującego nadal Statutu litewskiego. Murawjew jednoznacznie opowiedział się za możliwie szybkim zniesieniem tej kodyfikacji i zastąpieniem jej przez prawo rosyjskie. Gubernator wskazywał na ułomności Statutu szczególnie w sferze prawa procesowego oraz na negatywne skutki jego współistnienia z przepisami rosyjskimi. Te ostatnie wiązały się z licznymi, trudnymi do przezwyciężenia kolizjami. Murawjew krytykował związaną z prawem statutowym praktykę udziału adwokatów w postępowaniu, a także fakt, że wymiar sprawiedliwości odbywa się w języku polskim. Szczególną uwagę w kontekście naszych rozważań zwraca postulat, aby uchyleniu Statutu nie przeszkadzały niepotrzebne rozważania nad wyższością prawa litewskiego czy rosyjskiego. Murawjew twierdził, że „*dlia błaga cełago*” w ogóle nie należy ich podejmować, ponieważ „*pierwaja cel jest sowierszennoje slitije kraja siego s Rossieju, i kogda zakonami ruskimi uprawljajetsja wsje gosudarstwo, to poczemu Bieloruszija budziet ot onych izjata?*”. Z tych samych przyczyn uważał za szkodliwe jakiegokolwiek półśrodki. Wydaje się zatem, że Murawjew w zniesieniu Statutu widział przede wszystkim jeden z istotniejszych czynników warunkujących osiągnięcie celu zasadniczego, jakim była unifikacja ziem białoruskich z Rosją¹⁶.

¹³ A.E. Nolde, *op. cit.*, s. 199 i n., 224 i n., 230 i n.; I.I. Łappo, *Litowski Statut 1588 goda*, t. I, *Izśledowanije*, cz. 2, Kaunas 1934, s. 510, 524 i n.; S. Godek, *op. cit.*, s. 256 i n.

¹⁴ A.E. Nolde, *op. cit.*, s. 225 i n., 233 i n., 238, 242 i n.

¹⁵ D.A. Kropotow, *Żizń grafa M. N. Murawjewa, w swjazi s sobytijami jego wriemieni i do naznaczenija jego gubernatorom w Grodno. Biograficzeskij ocerzk*, Sanktpeterburg 1874, s. II i n., 247 i n.

¹⁶ Zob. też dwa inne memoriały Murawjewa z 1831 r., które operują podobną argumentacją: „*Ob uczeżdzenii priličnago graždanskago uprawlienija w guberniach, ot Polshi wozwraszczennyh, i unicztożenii naczał, najbolieje služiwskich k otczużdzeniju onych ot Rossii oraz O političeskom preobrazowanii gubernij, ot Polshi wozwraszczennyh, i unicztożenii tech naczał, kotoryja poste-*

Mocno stawiane postulaty Murawjewa trafiały na podatny grunt i znajdowały naśladowców wśród innych urzędników państwowych¹⁷. W tym samym czasie w równie zdecydowany sposób uchylecia Statutu domagał się książę Mikołaj Mikołajewicz Chowański, generał-gubernator mohylewski, witebski oraz smoleński i kałuski. To właśnie jego przedłożenia legły u podstaw aktu z 1 stycznia 1831 r. o uchyleniu Statutu na Białorusi¹⁸. Na przygotowania do wykonania aktu nieco światła rzucają żurnaly posiedzeń rządów gubernialnych – mohylewskiego i witebskiego ze stycznia 1831 r.¹⁹

Poglądy oraz działania Murawjewa i Chowańskiego znalazły gorliwych naśladowców wśród innych wysokich urzędników. Wśród nich wyróżnił się kijowski, wołyński i podolski generał-gubernator Dimitrij Gawriłowicz Bibikow²⁰ – z powodów politycznych zaciekle wróg utrzymywania w guberniach południowo-zachodnich reliktywów po Rzeczypospolitej²¹. Bibikow zwalczał je konsekwentnie na płaszczyźnie religijnej, społecznej, ekonomicznej oraz prawnej. Był zdania, że tylko tą drogą można zapobiec wybuchowi nowego powstania²². W dążeniu do usunięcia praw dawnej Rzeczypospolitej generał-gubernator

pienno dowieli kraj sej do sowierszennago otczużdenija ot Rossii. Zob. *Czteryje politiczeskija zapiski*, s. 175–186. Zob. też *Tri politiczeskija zapiski o S.-Z. kraje gr. M. N. Murawjewa*, [w:] *Sbornik statiej razjasnjajuszczich polskoje dzieło po odnoszeniju k Zapadnoj Rossii*, t. 2, s. 298–308. Patrz też A.E. Nolde, *op. cit.*, s. 228 i n., 236 i n., 244.

¹⁷ D.A. Kropotow, *op. cit.*, s. 238 i n., 253 i n., 261 i n., 448 i n.; A. E. Nolde, dz. cyt., s. 225 i n., 236.

¹⁸ *Imiennyj, dannyj Senatu – O wwiędzieni w gubernijach: mogilewskoj i witebskoj, kak po prawitielstwiennoj, tak i po sudiebnoj czasti, togo samego porjadka, kotoryj nabljudajetsja wo wnutriennich oblastjach gosudarstwa*, PSZ (sobr. II), VI, 1, nr 4233, s. 1 (opublikowany 9 stycznia); S. F. Rubinsztejn, *Chronologiczeskij ukazatiel ukazow i prawitielstwiennych rasporządzenij po guberniam zapadnoj Rossii, Bielorusii i Małorossii za 240 let, s 1652 po 1892 god*, Wilna 1894, s. 387. Zob. też A. E. Nolde, dz. cyt., s. 237. Patrz też opatrzone datą 18 lutego 1831 r. *Wysoczajsze powielienije, objawliennoje priedsiedatieliem Gosudarstwiennago Sowietu i propisannoje w ukazie Senata 2 marta – O wwiędzieni w bieloruskich gubernijach Uczreżdżenija o gubernijach i o prekraszczenii dziejstwija Litowskago Statuta*, PSZ (sobr. II), VI (1), nr 4369, s. 171. Zwróćmy uwagę, że prawie jednocześnie Statut zastąpił w Małorosji uchylone tam ostatecznie prawo magdeburskie. Zob. wydane 3 lutego 1831 r. *Wysoczajsze utwierżdżonnoje położenie Komiteta Ministrow – O zamienienii magdeburskago prawa w Małorossii Litowskim Statutom i obszczimi rossijskimi uzakonienijami*, PSZ (sobr. II) VI, 1, nr 4319, s. 119–122. Zob. też S.F. Rubinsztejn, *op. cit.*, s. 388–391; A.E. Nolde, *op. cit.*, s. 254 i n.

¹⁹ Rkps LMAVB RS, f. 12-3064, k. 1 i n., 16 i n. (kopia z 1935 r.).

²⁰ *Bibikow Dmitrij Gawriłowicz*, RBS, III, S. Peterburg 1908, s. 23–26.

²¹ Zob. urywki korespondencji oraz zapisek z lat 1838–1840 odnoszących się do tej sprawy (także Bibikowa) – rkps LMAVB RS, f. 12-3069, k. 1-44 (według opisu jest to kopia z 1935 r.).

²² W.J. Szulgin, *Jugo-Zapadnyj kraj pod uprawlienijem D.G. Bibikowa (1838–1853)*, „Drewnjaja i Nowaja Rossija” 1879, t. 2, s. 5–32, 89–131; [A. J. Rolle], *Polonica. Materiały do dziejów Polski w pismach rosyjskich (1700–1862) zebrane przez Antoniego J.*, Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności 1880, t. 12, s. 283 i n.

szedł w ślady swych poprzedników – Piotra Fiodorowicza Żeltuchina i Wasilija Wasiliewicza Lewaszowa²³. Uwagi Bibikowa nie umknął oczywiście ani Statut litewski, ani pokrewny z nim projekt Zwodu zachodniego. Wiele wysiłku włożył generał-gubernator w ich obalenie²⁴.

Generał-gubernator widział w Statucie jedną z istotniejszych przeszkód w prowadzonym dziele unifikacji podległych sobie prowincji z Rosją²⁵. Poza tym odnajdywał w tej kodyfikacji szereg mankamentów. Wskazywał, że nie powiodła się próba łatania braków Statutu prawami rosyjskimi ani też nie przyniosły efektów usiłowania zmierzające do uzgadniania jego przepisów z duchem prawa rosyjskiego. Nie udało się także przeprowadzić wyraźnego podziału na sprawy, które mają być rozpatrywane według prawa litewskiego, a tymi, które należy rozwiązywać w oparciu o prawo rosyjskie. Dotychczasowe usiłowania na tym polu przyniosły tylko liczne komplikacje i jeszcze większe zagmatwanie spraw, wobec których urzędy okazywały się bezradne. Ponadto Bibikow uważał Statut za szkodliwy relikw przeszłości z przestarzałym, generującym nadmierne koszty prawem procesowym – żywiołem podejrzanej reputacji adwokatów oraz obieralnych, a przy tym samowolnych, próbujących opozycji wobec rządu, sędziów, uciążliwą tradycją i ekshibicją²⁶. Po kilkunastu latach pełnienia funkcji w Kijowie, jeszcze na odchodnym Bibikow mówił żegnającej go szlachcie: „Nasz wielki monarcha pragnie, aby zachodnie gubernie duszą i ciałem wcieliły się do Rosji, i właśnie dlatego wprowadzono w tym kraju rosyjskie prawodawstwo. Niektórzy z was oddawali pochwały Statutowi litewskiemu, lecz czy wielu z was go czytało? Wielu z ziemian przyznawało się, że nigdy go nie czytało; i nikt go nie czytał, i nikt nie wie, jakie są w nim prawa. Są one w bezładnej mieszance, z mnóstwem sprzecznych ze sobą konstytucji, nadto zupełnie zacofane i niedające zastosować się do dzisiejszych stosunków i spraw cywilnych, zwalniając tylko bieg ich i zwiększając ilość spraw do nieskończoności; wresz-

²³ A.E. Nolde, *op. cit.*, s. 238, 273, 275.

²⁴ W.J. Szulgin, *op. cit.*, s. 16 i n., 116 i n.; [A.J. Rolle], *op. cit.*, s. 285, 293; A. Janulaitis, *Kaip buvo panaikintas Lietuvos statutas*, Teisė 1940, nr 52, s. 195–200; M.P. Wasilenko, *Jak skasowano Litowskiego Statuta (z istorii kodifikacji zachidno-ruskogo ta wkrainskogo prawa)*, [w:] *idem, Wibrani twori w troch tomach*, t. 2, *Juridiczni praci*, red. J.S. Szemsuczenko, I.B. Usenko, Kijiw 2006, s. 286 i n.

²⁵ Zob. zapisek Bibikowa – *Obozrienije Kijewskoj, Podolskoj i Wołyńskiej gubernij za dwienadcat liet Bibikowskago uprawlienija (1838–1850), s poslietłowijem izdatielja*, wyd. P. Barteniew, Ruskiej Archiw 1884, kn. 3, s. 19 i n.

²⁶ Podobne argumenty znajdujemy w anonimowym memoriale z 1837 r. – *O nieobchodimosti unicztożenija otdelnych praw w guberniach, ot Polszi wozwraszczonnych, i izmienenii niedostatkow, protiwnych gosudarstwiennomu blagoustrojstvu*, Cztenija w Imperatorskom Obszczestwie istorii i drewnostiej Rossijskich pri Moskowskom Uniwersitetie 1866, t. I, (genwar-mart), red. O.M. Bodjanskago, s. 103–114 oraz dokumencie *Izobrażenije nyniesznjago sostojanija Rossii (1830 goda)*, *ibidem*, s. 115–132. Zob. też A.E. Nolde, *op. cit.*, s. 225 i n., 238 i n., 244 i n.

cie z trudnością daje się dziś Statut litewski odszukać, ja zaledwie zdołałem zdobyć dwa egzemplarze oryginalne²⁷.

Istotną rolę w procesie uchylecia Statutu odegrał wileński wojenny gubernator, generał-gubernator grodzieński, miński i białostocki – Fiodor Jakowlewicz Mirkowicz²⁸. Mirkowicz wierzył, że likwidacja Statutu, w którym widział ostatni zmurszały symbol Rzeczypospolitej, będzie jednym z donioślejszych osiągnięć panowania Mikołaja I. Generał-gubernator nie podzielał jednak poglądów Bibikowa w sprawie przeprowadzenia operacji uchylecia Statutu i zastąpienia go prawem rosyjskim. Nie jest do końca jasne, na czym te rozbieżności polegały²⁹. Być może na tym, że ostrożny Bibikow zalecał ogłoszenie stosownego aktu nadesłanego uprzednio gubernatorom w zalakowanych kopertach tego samego dnia, a nawet o tej samej godzinie jednocześnie na całej prawobrzeżnej Ukrainie oraz w guberniach litewskich³⁰. Mirkowicz uważał ten konspiracyjny sposób działania za przesadny, a nawet szkodliwy ze względu na możliwość wywołania niepotrzebnych domysłów, a w konsekwencji niepokojów. Sądził, że w związku z terminami sądowymi ostatnim momentem dogodnym dla ogłoszenia przedsięwziętych zmian jest druga połowa sierpnia 1840 r. Jak się wydaje, wbrew twierdzeniu Mirkowicza, że car podzielał jego poglądy, przeważało w tej kwestii jednak zdanie Bibikowa.

Stosowny ukaz podpisany przez monarchę 25 czerwca 1840 r. znosił Statut litewski, a także dopełniające go konstytucje sejmowe w guberniach: kijowskiej, podolskiej, wołyńskiej, mińskiej, wileńskiej, grodzieńskiej oraz w obwodzie białostockim³¹.

²⁷ W. Lasocki, *Wspomnienia z mojego życia*, t. 1: *W kraju*, przygotowali do druku M. Janik i F. Kopera, Kraków 1933, s. 398 (*Mowa Dymitra Hawryłowicza Bibikowa generała gubernatora kijowskiego, wołyńskiego i podolskiego wypowiedziana w Kijowie w czasie wyborów szlacheckich wr. 1851, przed opuszczeniem stanowiska*).

²⁸ I. Makowskaja, A. Fomin, *Russkije w istorii i kulturie Litwy. Istoriko-biograficzeskije oczerki*, Vilnius 2008, s. 166–169.

²⁹ *Iz zapisok F. J. Mirkowicza*, s. 416, 427. M.P. Wasilenko, *op. cit.*, s. 306 i n.

³⁰ Rękopiśmienna kopia czerwcowego ukazu znajdująca się w AGAD, Archiwum Straszyńskich 2, s. 886 i n. zawiera adnotację: „Ukaz Guberskomu Prawlieniju 25 [29?] augusta za N. 47388, ot Guberskogo Prawlienija za N. 14438”, co, jak się wydaje, oznacza, że ukaz wpłynął do rządu gubernialnego w końcu sierpnia 1840 r.

³¹ *Imiennyj, dannyj Senatu, raspublikowannyj 21 awgusta. O rasprostranienii siły i dziejstwja Rossijskich graždanskich zakonow, na wsie Zapadnyja wozwraszczennyja ot Polszi obłasti*, PSZ (sobr. II), XV, 1, nr 13591, s. 443–445; S. F. Rubinsztejn, *op. cit.*, s. 492–494. Zob. też I.A. Nikotin, *Stolietnij pieriod (1772–1872) russkago zakonodatielstwa w wozsojediniionnych ot Polszi guberniach i zakonodatielstwo o jewriejach (1649–1876)*, t. 2, Wilna 1886, s. 399; E. Orłowski, *Grodnienskaja starina*, cz. 1, *Gor. Grodna*, Grodna 1910, s. 268 i n.

Summary

The reasons and circumstances for repealing the 3rd Lithuanian Statute in Belarus and Lithuania have not yet been explained convincingly. The article is devoted to the presentation of the views expressed in previous literature and their confrontation with the position of Russian politicians participating in the introduction of Russian law to replace the Statute.

Zusammenfassung

Die Gründe und die Umstände der Aufhebung des 3. Litauischen Statuts auf dem Gebiet Weißrusslands und Litauens wurden bis heute nicht überzeugend geklärt. In dem Artikel werden die bisherigen der Literatur zu entnehmenden Ansichten dazu präsentiert und mit der Position russischer Politiker konfrontiert, die an dem Vorhaben der Einführung der russischen Gesetzgebung anstelle des Statuts beteiligt waren.